

Гра з ХХ століттям

Юрій Шаповал

Роберт Конквест, *Роздуми над сплюндрованим сторіччям*. З англійської переклав Олександр Мокровольський, Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003.

Мирослав Попович, *Червоне століття*, Київ: Видавництво «АртЕк», 2005.

Якось я мав розмову з одним відомим українським політиком. Говорилося про різні речі, а на завершення я сказав, що біда нашої політики (і політикуму), крім іншого, полягає у відсутності гри. Усе занадто серйозно, драматично, кожен політик воліє висловлюватися, як пророк, а якщо вже «пресувати» конкурента, то добивати його до самого кінця. Бракує акторства, в позитивному сенсі слова, політичного театру.

Співрозмовник відповів: «У нас це неможливо. Наша історія драматична і політичні традиції інші». Шкода. Проте так уважають політики. І не тільки наші. А от інтелектуали різних країн (зокрема й українські) так не думають і можуть дозволити собі погратися. Наприклад, із історією. Навіть із історією амбівалентного ХХ століття.

Прощаючись із ним, професор Гуверського інституту Стенфордського університету Роберт Конквест (якого у світі знають переважно за працями «Великий терор» і «Жнива скорботи») 2000 року видав книжку «Reflections on a Ravaged Century». Фактично це збірка статей, написаних і надрукованих у різний час. 2003 року вона з'явилася в перекладі Олександра Мокровольського у видавництві «Основи» як «Роздуми над сплюндрованим сторіччям». Директор Інституту філософії НАН України академік Мирослав Попович свою книжку, надруковану 2005 року, назвав «Червоне століття», наголосивши: «Я писав цю книжку про червоне століття, бо для нас воно було головним чином таким».

Обидва автори пишуть про методу і жанр своїх книжок у таких категоріях, що недосвідчений читач і справді спочатку може їм повірити. Конквест запевняє, що його публікація є не формальною політичною філософією, а передовсім продуктом радше не «дослідження» (це слово автор бере в лапки), а «знання, судження, думки й досвіду. Тож якщо я підтримую певні погляди й відкидаю інші, це не так через упередженість, як завдяки задньому розумові». Попович зізнається, що не здатен окреслити метод і мету свого дослідження, ані взагалі його жанр. Він може сказати лише, чим ця книжка не є. Вона «не є історією „червоного століття“... А головна мета – побачити смисл історії нашого часу». Отже, спочатку мовиться, що мета дослідження відсутня, а буквально через кілька рядків мету окреслено.

Від себе як читача обох праць можу додати лише, що книжки таки мають і певну політичну філософію, і історію, а автори, не змовляючися, пофарбували ХХ століття в червоний колір.

Архітектоніка Поповичевої книжки нескладна. Тут знаходимо, якщо вдатися до термінів Солженіцина, три основні «вузли». Йдеться про три кризи західної цивілізації. Перша пов'язана із Першою

світовою війною, друга – із диктатурами комунізму та фашизму, третя – з «холодною війною», що завершилася, як відомо, розпадом «соцтабору» та колапсом Советського Союзу.

Отже, перша криза, яку породила війна, хоча автор зачинає розповідь не з війни, а з петроградського ранку 6 листопада 1917 року. Він певен, що саме з переінакшення історії «десяти днів, які потрясли світ», розпочався російський комуністичний тоталітаризм. Зінсценований, зафільмований і розтиражований штурм Зимового палацу, насправді вигаданий, зробився, на-

Борис Кустодієв. Більшовик (1920; Державна Третьяковська галерея, Москва)

певно, найвиразнішим символом цієї фальсифікації. «Головне в тих процесах, які пізніше назвали Великою Жовтневою соціалістичною революцією, можна підсумувати одним словом: розвал, – каже Попович. – Жовтневий переворот був авантюрою, здійснити яку могли лише розумні і вольові гравці».

За словами Анни Ахматової, не календарним, а справжнім початком ХХ століття був 1914 рік, інfernальна війна, що несла нові й нові катастрофи, найвизначнішою з яких став більшовицький Жовтень. Саме він поклав початок біполярному світові, як його пізніше назвуть. На думку Поповича,

єдиною супернаціональною державою, яка пережила катаклізми війни, стала комуністична Росія. Вона зуміла знайти цінності, які радикально замінили спорохнявілі ідеали «Бога, царя і отечества». Комунізм, таким чином, виявився єдиною життєздатною альтернативою національно-патріотичному розв'язанню.

Конквестова книжка має значно менший обсяг за Поповичів *opus magnum* і складається з двох частин, першу з яких – «Винищення умів» – теж присвячено феноменові революційних ідей, відданість яким стала потужною характерною рисою ХХ століття. Для Конквеста це «ідеологічне шаленство» розпочалося не в цьому столітті, а значно раніше, коли виникла ідея, що на землі можна побудувати утопію. Ці прагнення, що в XVI–XVII століттях промовляли діалектом Теології, у XVIII столітті перейшли на говірку

Розуму, а в XIX – на жаргон Науки. Завдяки цьому виникла ілюзія повного знання людського суспільства, спроможності винайти його заново, побудувати за певними формулами.

Для Конквеста саме в цьому полягала, зокрема, найбільша помилка Маркса, який ідентифікував себе як «Дарвіна суспільства» і найбільшим успіхом якого стала демонізація поняття «капіталізм». Марксизм поставав у двох аспектах: як наука, що начебто передбачала майбутнє, і революціонізм, який стимулював революціонерів до бою. «Революціонери, – наголошує Конквест, – вірили, що диктатура і терор – у самій природі речей, що без них ніяк не досягти вселюдського блага, достоту

Попович описує другу кризу західної цивілізації, розпочинаючи розмову саме з «диктатури пролетаріату» в Росії. Вже не раз за ці посткомуністичні роки ми чули від прибічників комунізму (зокрема від проводирів КПУ) байки про те, що це Сталін «зіпсував» добру та світлу ідею, перекутив і спаллював лєнінську спадщину. Попович загалом не сумнівається у фальшивості такої історико-політичної симплістики.

Водночас, показуючи еволюцію лєнінського режиму (розгін Установчих зборів, заборона вільної преси, дедалі більша акцентація на методах насильства, заборона фракцій, а відтак інакомислення в самій партії тощо), автор наголошує, що Лєнін до останку залишався вождем, а не диктатором. Саме сприйняття його як харизматичного лідера і навіть Месії спричинилося до того, що його не поховали в землі, а залишили серед живих, у всесвітньовідомому мавзолеї у Москві на Красній площі. Наївні поварварському правовірні матеріялісти зберегли його мозок законсервованим у спеціальному науковому закладі, щоб вивчати анатомічні особливості марксистської геніяльності.

Іронізуючи над цим, Попович аналізує тяглість і розбіжності між лєнінізмом і сталінізмом, а також заторкує надзвичайно важливий аспект: як СССР перетворювався на нову імперію. Під цим кутом зору, його міжвоєнна та воєнна історія виглядає як історія боротьби Росії за повернення до «клубу великих держав», і то досить успішно:

Якщо не зважати на втрати мільйонів людей, «святої сірої скотинки», то на відміну від першої світової війни друга закінчилась для Росії щасливо: вона була вирішальним чинником в світовій війні, виграла війну, а після війни стала грізною великою державою, що на всіх континентах навіювала кому страх, а кому надію. Ностальгія за епохою генералісімуса Сталіна і за величчю тієї держави ще довго буде відчутною на просторах колишньої імперії.

Для Конквеста безсумнівним є те, що початки сталінського масового терору заклав своїм первісним «червоним терором» Лєнін. Проте від 1929 року терор став повномасштабним: спочатку проти селянства, потім проти самої партії, проти армії та населення взагалі: «І це класичний випадок заідеологізованого уряду, що завдає власному народові незмірних демографічних втрат...». Конквестова теза полягає в тому, що тотальний терор детермінувала ідеологія, вже самі ідеологічно мотивовані спроби здійснити масштабну та швидку трансформацію суспільства, що суперечила його природним можливостям. Тож не дивно, що виникло два Советських Союзи: реальний і вигаданий. У кожному сфері прийшла фальсифікація. Реальні факти, реальна статистика розчинилися в царстві вигадки. Заново переписувано історію, небажані особи по-орвелівському зникали з неї, як і з офіційних повідомлень після чергових «чисток».

Вигаданий СССР мав набір фантомних інституцій, покликаних надати огидній дійсності людяності: ухвалену зловісного 1937 року вірцеву Конституцію, що гарантувала людські

права; вибори, щоправда з одним кандидатом на посаду; парламент, де ніхто не піднімав руки, коли запитували, хто проти чи утримався. Утверджувано ідею одностайного суспільства, хоча при цьому слід було перманентно викорчувувати «ворогів народу». Конквест стверджує, що очевидною метою терору, який супроводжував масову індоктринацію, було знищення всякого можливого опору: повбивати чи кинути за ґрати мільйони, а решту населення приборкати. Та це ще не все:

Глибшою метою – і наслідком – було накидання всім вигадки режиму про квітучу й щасливу країну, якій, однак, докучають небезпечні підривні елементи; треба було знищити, і то якнайшвидше, правду й викоренити незалежну думку чи їй запобігти.

На відміну від Поповича, Конквест дуже коротко пише про повернення сталінської Росії до «клубу великих держав» під час Другої світової війни та в повоєнний час. Не для того, вважає він, СРСР доклав стільки зусиль на війні, не для того милітаризував і перенапружував власну економіку, аби домогтися права висловлювати свою думку в дискусіях навколо світових проблем. Усе це було виявом експансіонізму Кремля:

Невже нам справді усміхався такий мирний світ, де кожною країною правила б стабільна коаліція комуністів і демократів? Чи мала б бути через одну країну – комуністична й некомуністична, і перша ні в якому разі не робила б спроб поширити свою владу на другу?

Конквест схильний зображати Захід як своєрідну «жертву» підступного та послідовного Сталіна, для якого співпраця із західними союзниками була абсолютно прагматичною справою Realpolitik. Наголошуючи, що «кремлівський горець» потребував західної допомоги й альянті постачали потрібне обладнання, Конквест чи не єдиною фразою нагадує про те, чого тоді конче потребував сам Захід: «Звісно, це було в інтересах союзників та й усього світу взагалі, щоб Радянська армія завдала поразки Гітлерові. Але єдине, що отримував Захід за ту допомогу, це нові й нові (часто неможливі) вимоги, образи та обіцянки». Це, до речі, непоганий приклад Конквестової гри з історією ХХ століття. Гри, сказати б, в одні ворота, про що іще йтиметься.

«Холодну війну» Конквест оцінює приблизно в тих самих «кризових» категоріях, що й Попович, щоправда, зводячи її фундаментальну причину до хибних політичних уявлень у СРСР, нібито всякий інший політичний вияв, усяке інше переконання є від природи непримиренно й незмінно ворожим до всього советського. Заклятими ворогами Москви були не лише «капіталізм» та «імперіалізм», але й усі некомуністичні соціалісти, навіть усі комуністи несталінського взірця. До всього цього додалося побоювання сталінського керівництва, що будь-яке послаблення всередині самого Советського Союзу може стати джерелом «хибних» ідей і незалежницьких заворушень і спричинити політико-ідеологічний розпад. Тут Конквест удається до самоцитування, пригадуючи власну тезу ще 1990 року, за якою СРСР вів «холодну війну» не тільки проти Заходу

й народів Східної Європи, але й проти народів Советського Союзу.

Ще за Сталіна СРСР втратив енергію «світової пролетарської революції», що, зрештою, поступово призведе до втрати світової функції, до того, що червона фарба поступово почне лущитись і зникати з глобуса. Історію цього явища відбито в третьому розділі Поповичевої книжки, що називається «Третя криза західної цивілізації – «холодна війна»». Парадоксальний військово-політичний союз між комуністичним тоталітаризмом і західною демократією, що прийшов на зміну змові Гітлера і Сталіна у передвоєнний час, був єдиним, як вважає Попович, засобом розгромити західноєвропейський тоталітаризм. Причина цього проста: щоби досягнути цієї мети, воєнних сил Заходу – навіть за умови залучення потужностей США – не вистачало.

Однак ситуативна антигітлерівська коаліція не могла протривати довго. Тому третю частину Попович розпочинає підрозділом «Радянський тоталітаризм – головний ворог демократії». Вона зосереджена на вкрай важливих подіях, у тому числі й на горбачовській «перебудові». Не ідеалізуючи, на відміну від Конквеста, ні советського тоталітаризму, ні західних демократій, Попович певен, що воєнна перемога США над комунізмом була би для цивілізації так само згубна, як і перемога комуністичного тоталітаризму: «вона породила б не тільки «ядерну зиму», але й нечуване поправління й озлоблення Заходу, що звело б нанівець перемоги демократії».

Пізній сталінізм, хрущовські експерименти, брежневський стабілізацій, андроповсько-черненківська темна зона й, нарешті, косметичні спроби Горбачова нанести на казарменій соціалізм макіяж «людяности» – все це завершилося розпадом держави, що здавалася вічною навіть серйозним західним експертам і аналітикам спецслужб. Попович, аналізуючи й інтерпретуючи згадані «етапи більшого пути», зокрема й ГКЧП, раптом апелює до Сталіна:

О великий зодчий могутньої радянської держави з її дружбою народів та соціалістичним реалізмом! Спасибі тобі, великий Сталіне, за той страх, яким напоїв ти своїх підданих так, що і через півстоліття вони пам'ятали його, чули його голоси звідтіля, ніби той апокаліпсис був учора і ніхто не наважувався взяти сокиру... Паралізував ГКЧП і осіб, що його активно підтримували, той самий страх, який не дав 1957 року «антипартійній групі» скинути Хрущова; страх перед маривом 37 року. І Росія зробила врешті той вирішальний крок до демократії, який від неї чекало людство.

Попович ніби ставить (риторичне) запитання, чи варто було класти мільйони людських життів, аби так завершити 74-річну «червону смугу» історії, грандіозний соціальний експеримент, розпочатий 1917 року? Закінчити тремтячими руками Геннадія Янаєва на фатальній прес-конференції гекачепістів у серпні 1991 року і поступовим усвідомленням істини, що колишнім советським громадянам потрібно суспільство ринкових відносин, парламентської демократії та національних держав.

Ніби підбиваючи підсумки цього відтинку ХХ століття, Конквест заперечує тезу ліберальніше налашто-

ваних колег про те, що нібито Захід не виграв «холодної війни», ба навіть програвав її – не фізично, а морально, мовляв, психологічні наслідки цієї війни спотворили те, що в іншому випадку могло би стати якимось кращим суспільством. Він вважає за потрібне, не соромлячися, здійснити ритуальний танок переможця:

...Хоч би до чого нас закликали в цих нечітко сформульованих заявах, зрозуміло, Радянський Союз таки програвав «холодну війну». Іноді нам закидають – мовляв, так говорити не можна, бо це прояв гідного осуду «тріумфалізму». І все ж таки не буде недоречністю наполягати, з усіма можливими застереженнями, на тому визначальному моменті, що Захід урятував себе та свої свободи, а його тоталітарний супротивник схивив і зазнав невдачі... Це стало (чи мало б стати) для Заходу важливим уроком, як осягати й долати загрози, що їх несуть невігійно агресивні уми.

(Анти)комуністична лінія, ключова в першій частині Конквестової книжки, у Поповича так само посідає одне з основних місць. Разом із тим Попович досліджує трансформацію суспільства у різних країнах напередодні Першої світової війни, аналізує корені того, що призвело до неї, розмірковує над проблемами банкрутства національної ідеї, над проблемами національної (в політичному сенсі) солідарності. Перед війною цю проблему загострювали прагнення великих держав розширити сферу владного контролю на нові й нові

території або хоча би зберегти контроль над старими територіями. Прагнення перекласти національні проблеми на мову інституцій і владних відносин надзвичайно посилює ризик збройних міждержавних конфліктів, а засобів регулювання цих конфліктів людство не виробило: «Кризу європейського суспільства зумовив не сам по собі принцип самовизначення націй, а відсутність механізмів погодження егоїстичних національних інтересів».

Розуміння цього дозволяє Поповичеві бачити в «червоному» ХХ столітті ще й інші барви або відтінки, наприклад, червоно-коричневі. Недаремно у книжці належну увагу присвячено «романсуванню» Німеччини та СРСР у 1939–1941 роках:

Це був політичний, військовий і економічний союз двох тоталітарних держав, супроводжуваний відмовою Сталіна від ідеології антифашизму. Нейтралітет Росії дозволив Гітлеру піти на ризик світової війни. Підписання Пакту з Гітлером поставило СРСР в стан агресора і союзника ініціаторів європейської війни, що створило небезпечну для нього ситуацію, вкрай вигідну правим антикомуністичним силам.

Однак СРСР урешті-решт став головною силою збройного опору нацистсько-тоталітарного блоку. Та Поповичеві замало констатувати лише це. Він докладно аналізує той політичний поворот, що його здійснив Сталін із 1943 року з поверненням погонів і слова «офіцер», із розпуском Комінтерну та відновленням патріархії

Енн Еплбом Історія ГУЛАГу

Київ: Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»,
2006

Американська журналістка з газети «Вашингтон пост» Енн Еплбом, якій за «Історією ГУЛАГу» присудили 2004 року Пулітцерівську премію, каже, що написати цю книжку її захопила поїздка до Праги, де її вразила жвавість, із якою західні туристи розкупували на сувеніри советську символіку. Бажання здолати байдужість, із якою багато хто на Заході ставиться до розповідей про сталінський терор, спонукало авторку опрацювати чималу літературу, шукати документи в російських архівах, подорожувати місцями сталінських злочинів. У її книжці, виданій тепер і по-українськи в перекладі Андрія Іщенка, вправно поєднано захопливий журналістський стиль із дослідницькою культурою.

У першому розділі «Походження ГУЛАГу» авторка описує витоки й еволюцію ГУЛАГу, слушно наголошуючи: табори віддзеркалювали суспільство, серед якого виникли. Вона знайомить читача з перебігом революції

1917 року, історією створення на початку 1920-х першого табору на Соловках, розповідає про значення «великого перелому» 1929 року та славетний візит Максима Горького, про будівництво Біломорканалу (історичні екскурси доповнено зворушливим викладом власних вражень від цієї «будови сторіччя», що її авторка відвідала 1999 року), про роки «Великого терору».

У другому розділі детально описано повсякденне функціонування таборової системи: арешт, ув'язнення, етапування до таборів, режим, працю, способи покарання та заохочення в'язнів, поводження охоронців, становище жінок та дітей, стратегії виживання і табірну смерть.

Третій розділ – «Злет і падіння табірно-промислового комплексу, 1940–1986», як і перший, побудовано за хронологічним принципом. Авторка оповідає про життя таборів під час Другої світової війни, хрущовської «відлиги» та горбачовської «перебудови».

З гіркотою пишучи про те, що в країнах, які безпосередньо зазнали жаклих репресій, «пам'ять про минуле не стала живою частиною суспільної свідомості», а на Заході панує «нерозуміння масштабів і значення того, що відбувалося в Советському Союзі і Центральній Європі», Енн Еплбом спеціально присвячує «Епілог» проблемі пам'яті, наголошуючи страшно, але напрочуд доречно міркування, що ця книжка не лише про минуле і не про абстрактну людську жорстокість і виживання всупереч їй. У країні, чий забудькуваті громадяни не гидують носити футболки з написами «СРСР» і шкодують за советським втраченим раєм, «майже напевно це повториться знову».

Андрій Єремейко

Російської Православної Церкви. Ідеологічно СССР почав обертатися в Росію, що завершилося знаменитим сталінським тостом у 1945 році «за великий русский народ» і відповідними акцентами в політиці.

Конквест висловлює по суті солідарні думки, наголошуючи, що на практиці народи обурювалися московською владою як не лише комуністичною, але й імперською, що СССР так і лишився оновленою імперією, і то особливо немилосердною до своїх підданців. Основний урок краху Советського Союзу, за Конквестом, полягає в тому, що «в сучасний вік національної свідомості багатонаціональні утворення типу Югославії чи Радянського Союзу є ненадійними. Принаймні у наш час що ближче сходяться нації, то слабшими мають бути узи, які їх зв'язують».

І тут, напевно, час сказати про те, що в книжках Поповича та Конквеста є українська тема. Щоправда, для Конквеста вона переважно зводиться до кількох згадок про нищення українського селянства, голод 1932–1933 років і

до досить різкої критики західних політиків, науковців, журналістів, літераторів, які «не помітили» реалій сталінського СССР.

Попович, говорячи про боротьбу за незалежність України в 1917–1920 роках, не уникає розмови про те, чи можна було сумістити «червону і жовто-блакитну сили», стверджуючи, що вони обидві нерідко видавалися народній масі сумісними, бо їхні гасла містилися в різних площинах. Можна було бути водночас і за незалежну Україну, і за заклики «землю – крест'янам, війна війне, мир хижинам, війна дворцям».

Та відомо, що гармонійного поєднання соціального і національного питання не вийшло, як відомо й те, що Советська Україна стала червоною тінню Української Народної Республіки. Не слід ідеалізувати ні одного, ні іншого утворення. Варто на їх прикладах укотре замислитися, чому «червоні» ідеї знаходили прибічників в Україні, що тут підштовхувало та стимулювало радикалізм, який обернувся розколом суспільства, терором, голодом, ідеологічною уніфікацією, антидемократизмом тощо.

І це запитання не лише до України. Чому комунізм виявився таким привабливим на просторі від Сибіру до В'єтнаму, від Латинської Америки до Китаю? Попович переконаний, що західна демократія мала рацію в протистоянні з комунізмом і перемогла. Та було би неприпустимою вузьколобістю звинуватити в усьому якусь «банду міжнародних терористів» – червону зграю ворогів стабільності. Було би наївно сподіватися, що «відтепер людство спокійно повернеться в свої офіси та біржі, паби та нічні клуби – хто куди може. Проблеми лішилися, і червоний стяг не раз іще підніматиме людей на різних континентах».

Усупереч цій «світлій» (чи то пак «червоній») перспективі, Конквест, як ми вже бачили, насамперед обвинувачує в усіх гріхах саме комуністів-сектантів, а до них додає ще й багатьох західних інтелектуалів, які жили ілюзіями щодо лівих ідей та їх утілення. У зв'язку з цим Конквест не раз звертається до класичного, як йому видається, прикладу «революційного зсуву свідомості» в історика-марксиста Ерика Гобсбаума, який виправдовував жертви сталінського тоталітаризму. Коли ж Сталінів СССР утратив частку привабливості, «ікону», каже Конквест, «перенесли до маоїстської Азії, потім – у В'єтнам, на Кубу, зрештою донесли й до сандіністів. А нині не існує жодного подібного осередку приваби».

Однак відправним для Конквеста є те, що смерть найближчих і найіраціональніших суперників Заходу не означає, що західні суспільства й економіки залишилися в чудовому стані. Порятунком від майбутніх небезпек він убачає в розвитку громадянського ладу по всьому світі.

І Конквестова, й Поповичева книжки написані як спроби широкого, навіть глобального монологу, рефлексії авторів на те, що закодовано в їхній свідомості як «XX століття». Вже в цьому закладено не лише авторські інтенції, а й інвенції. Уже тут є те, що я, розпочинаючи цей текст, означив як «гру». З одного боку, це плюс, а з другого – мінус. Якщо давати оцінку цим книжкам in concreto, можна

стверджувати, що широковідомі, навіть банальні аспекти червоно-тоталітарної теми сполучаються в цих текстах із жонглюванням креативними авторськими коментарями та парадигмами, сконструйованими на ґрунті не лише імпліцитно невідтворюваного минулого, а й не-піддатливої реальності.

Така метода неминує породжує скоромовку і навіть щось гірше. У різних частинах Поповичевої книжки можна, наприклад, знайти параграфи «Справа Дрейфуса», «Євреї», «Ліберальний поворот», «Горький і Сталін», «Постмодерн: метафізика і політика» тощо. Загальне мото ви, сподіваюся, зрозуміли: потроху про все. Можливо, я помиляюся, але без багатьох дрібних параграфів можна було обійтися.

Важко позбутися враження, що автор книжки часом аж занадто віддає данину своїм симпатіям і антипатіям. Ось, наприклад, яким під Поповичевим пером постає Симон Петлюра: «В психічному складі Симона Петлюри спостерігається певне зміщення в бік егоцентризму, особливо в бік потреби у владі над людьми і подіями. Чи, може, він був травмований несподіваною владою та історичною місією».

Не зовсім зрозумілими є акценти в тій частині книжки, де йдеться про акції УПА проти поляків на Волині в 1943 році. Попович, керуючися власними уявленнями, схильний бачити провини фактично лише української сторони, хоча відкриті й надруковані нещодавно документи переконливо доводять, що це не так.

Деякі уточнення слід було би внести і в частині, зосереджені на поведінці та лінії партійно-державного керівництва України в ті чи ті періоди «червоної» доби тощо. Але це все ніяк не девальвує того, що ми отримали разом із цією важливою працею, автор якої, хоч і відомий філософ, але (також) людина й має право на суб'єктивізм.

До того ж цей суб'єктивізм – де-що порівняно з тією «грою», яку запропонував Конквест. Кокетуючи на початку книжки щодо «заднього розуму», він наводить приклад із власним інтерв'ю для газети «Le Monde» у 1997 році. На запитання, чи вважає він Голокост «гіршим» за злочини сталінізму, він відповів ствердно. Коли інтерв'юер поцікавився, чому так, Конквест чесно відповів: «Я так відчуваю». Справа, звісно, не в сталінізмі, не в Голоскості, а в цьому «Я так відчуваю».

У своїй книжці, а надто в її другій частині «Наслідки», Конквест таки (за)багато, як мені здалося, «так відчуває». Ставлячи доволі реалістичний діагноз постсоветській Росії, яка сьогодні скидається на «якусь крайню форму корпоратистсько-етатистського псевдокапіталізму», Конквест, на мою думку, втрачає реалізм, «переграє», говорячи далі про «примхливий Захід». Із усією силою сарказму, а подекуди й ненависти (добре, що не класової) він гудить ідею об'єднаної Європи, яку дало світові XX століття. Він порівнює її – уявіть собі! – з такими утвореннями, як СССР, Югославія, Чехословаччина, Об'єднана Арабська Республіка, Федерації Вест-Індії, Малайзії, союзи Швеції та Норвегії, Австрії та Угорщини тощо. Попри очевидну абсурдність такого порівняння

(що, зокрема, впливає зі змісту першої частини його ж книжки), Конквест стверджує: «“Європейська” позиція має щось спільне з короткозорістю й надмірним сподіванням на просту політичну силу волі, як це було з революціонерами».

Гаразд, сказав я собі, зігноруй той факт, що в чергу на вступ до ЕС країн не підштовхують, а вони самі радо в неї стають. Гаразд, сказав я собі, слід сприйняти Конквестові аргументи щодо вад функціонування структур ЕС, зокрема її бюрократів і бюрократії. Однак чи не плутає Конквест інституціональні вади з тим, що дала об'єднана Європа в антропологічному, суто людському сенсі? Комуністи прагнули палицею загнати народи до «раю», і Конквест добре про це знає. Що ж затьмарює йому очі, коли він змальовує сучасну Європу як царство уніфікації та примусу в Орвелівсько-Кестлерівських барвах?

Відповідь виявилася (аж занадто) простою. За Конквестом, об'єднана Європа «розколює Захід, є, по суті, антиамериканською». Мало того, щоби «довести» це, Конквест дозволяє собі речі, здається, неприпустимі не лише для професора, але й для поета. Він береться протиставляти Британію (може, тому, що він британець за походженням?) іншим європейським країнам за допомогою, наприклад, таких тверджень: «...Британія не надається до цього різновиду бюрократичного регуляціонізму, і то з кількох причин. Одна з них полягає в тому, що в Британії, на відміну від Франції чи Італії, закони й правила реально втілюються в житті».

Не маю бажання навіть коротко коментувати такі (навіть чи гідні неупередженого дослідника) пасажи, а повідомлю про те, що в останньому розділі книжки Конквест, «наїхавши» (крім ЕС) іще й на ООН, висуває пропозицію створення нового все-світнього ладу, що ґрунтувався би на єдності й силі демократичної культури. Саме такий лад могло б забезпечити об'єднання країн однієї правової та політичної культури, однієї мови (ясна річ, англійської), «скажімо, певна асоціація, куди б увійшли Сполучені Штати Америки, Сполучене Королівство, Канада, Австралія, Нова Зеландія, а ще, слід сподіватися, Ірландія, народи Карибського басейну й Тихого океану, може, і ще хтось» (щикаво, хто, і не менш щикаво, хто вирішуватиме, хто цей «ще хтось»). Ця теза, скажу вам, повторюючи незабутнього Іосіфа Віссаріоновича, сильніша буде за Гетевого «Фавста». Є в ній і певна расова імплікація (хоча Конквест від цього відхрещується), і нерозуміння нинішньої європейської ситуації, зокрема прагматичних (а не ідеологічних) мотивів створення та існування ЕС (хто бував в Європі не як турист, це підтвердить). Нарешті, це чи не найяскравіший вияв того, як немолодий стенфордський інтелектуал таки «загрався» з європейською історією XX століття й європейським сьогоденням зі своєї заокеанської далечі.

Утім, йому, як і Поповичеві, напевно, слід вибачити цей суб'єктивізм. Адже сам Конквест запевняє, що його книжка не є священним текстом, і ті, кого переконана її основна думка, не обов'язково погодяться з кожним пунктом. □

Олена Злобіна

Особистість як суб'єкт соціальних змін

Київ: Інститут соціології НАН України, 2004

Перший розділ монографії, присвяченої соціологічному дослідженню особистісної суб'єктності життєтворення в суспільстві, містить деталізований аналіз співвідношення категорій «особистість» і «суспільство» в соціологічному теоретичному дискурсі й може правити за вступну систему координат у вивченні цієї проблеми, тим більше, що він дає також її історичну панораму.

Наступний зосереджено навколо взаємозумовленості об'єктивних зовнішніх і суб'єктивних внутрішніх змін під час суспільних перетворень. «Діалектику автономності й підпорядкованості» щодо надперсональних соціальних структур людей-суб'єктів (-агентів) соціальної діяльності розглянуто крізь призму співвіднесення діяльнісно-процесуальних і соціоструктурних підходів до інтерпретації суспільного життя.

Третя частина містить розгляд проблеми специфіки адаптивної поведінки особистості за умов суспільної кризи. І можна погодитися, що найкращим шляхом вивчення цієї поведінки є дослідження суб'єктивних картин особистісного життєсвіту. Особливої уваги вартий параграф, присвячений досвіді емпіричного дослідження особистісних трансформацій.

Четвертий і п'ятий розділи сфокусовані, відповідно, на ролі активності особистості за часів соціоструктурних трансформацій і образно-символічних перетвореннях як тлі особистісної активності.

Світлана Хутка